
Tombes i cementiris del sector nord-oriental del turó d'Empúries

Per J. M. NOLLA

TOMBES I CEMENTIRIS DEL SECTOR NORD-ORIENTAL DEL TURÓ D'EMPÚRIES

En aquest costat del puig, les descobertes d'època tardana efectuades fins ara no són, ni de bon tros, tan nombroses ni tan interessants com les localitzades a l'altra banda del tossal.⁽¹⁾ Aquesta realitat podria respondre parcialment a unes freqüentacions menys persistents i a l'existència de nuclis de població d'entitat molt menor als que trobem al costat meridional i occidental d'Empúries⁽²⁾ i, en part també, a un desequilibri en la prospecció i, sobretot, al fet que aquest sector concret s'ha vist afectat per construccions i edificació de les quals no ha estat, potser, prou vigilada i que han pogut malmetre algunes evidències.⁽³⁾ Tot, però, fa pensar que l'àrea més dinàmica d'aquesta Empúries de l'antiguitat tardana es localitzava a l'altra banda del pujol, com si s'amagués del mar. Tanmateix, malgrat aquestes circumstàncies, hi ha dades suficients perquè les tinguem en compte (fig. 1).

En efecte, el dia 8 de juliol de 1982, D. Gamito, aleshores restaurador del Conjunt Monumental i Museu Monogràfic d'Empúries,⁽⁴⁾ s'adonà de l'aparició de material ceràmic i de restes òssies en un indret anomenat "Muntanya dels Horts" o "els Horts de la Palanca" que se situava, concretament, al costat mateix del camí asfaltat que porta de l'antiga carretera de Viladamat a l'Escala fins a les ruïnes, cap a llevant, una mica més enllà, cap a tramuntana, de l'alberg de joventut de la Generalitat de Catalunya (fig. 1). Les obres de construcció d'un xalet havien destruït parcialment una necròpoli, la importància i l'extensió de la qual no podia –ni pogué– ser definida. Aconseguí, encara, individualitzar dos enterraments infantils en àmfora que

1. NOLLA, J. M., i SAGRERA, J., "Ciuitatis Impuritanae Coemeteria. Les necròpolis tardanes de la Neàpolis", *Estudi General*, 15, (1955), Girona, pàg. 20-26, fig. 2, amb una visió general posada al dia.

2. Compareu, tot mirant la figura 1 d'aquest treball, les evidències conegudes d'un i altre sector del turó d'Empúries.

3. Tanmateix, de poca importància. Per regla general durant molts anys es féu el seguiment d'obres que afectaven aquella zona, cosa que va permetia, de tant en tant, identificar i recuperar alguna tomba. Fou com a conseqüència d'aquesta pràctica que es localitzaren les restes d'aquest petit cementiri.

4. A qui agraïm les notícies que ara publiquem.

recuperà i que diposità als magatzems del museu monogràfic. A partir d'aquell moment, el treball de les màquines i dels manobres foren objecte d'especial atenció i control i, simultàniament, es prospeccionà l'entorn immediat recuperant-se alguns fragments de restes òssies humanes, molt malmeses i dispersades aquí i allí pels moviments preparatoris de la zona de cara a bastir-hi l'habitatge que serviren, si més no, per confirmar l'existència d'un cementiri les dimensions del qual se'ns escapen⁽⁵⁾ però que tot fa pensar que seria més aviat petit amb vuit o deu tombes o poc més. Les circumstàncies de la troballa no feren possible identificar l'orientació de les deposicions ni cap altra dada relativa al ritual funerari.

Els dos enterraments infantils en àmfora consten, en un cas, d'un gran coll i el peu amb part de la panxa d'un gran recipient cilíndric i, en l'altre, només d'un peu i d'uns quants fragments prou grans de la panxa (fig. 2). En ambdues ocasions, l'àmfora emprada era del mateix tipus, un gran contenidor cilíndric d'origen nord-africà, del territori costaner de l'actual Tunísia, que assimilariem sense dificultats a la forma Keay LXVII, variant A,⁽⁶⁾ recipients que, com veurem tot seguit, es daten entre mitjan/final segle V, preferentment segle VI i dins de la primera meitat de la centúria següent. En efecte, la cronologia d'aquesta forma ha estat, d'ençà del treball de Keay de 1984 on suggeria un inici de la producció en el segon quart/mitjan segle V i un final a mitjan segle VI,⁽⁷⁾ objecte de precisions i, pel que fa al seu origen, d'una certa polèmica. Segons Bonifay y Piéri, bons coneixedors del material ceràmic tardà, a partir de les dades que fornien les valuoses excavacions de Marsella, aquest recipient no es trobava mai abans del segle VI i que continuava utilitzant-se durant tota la primera meitat de la centúria següent.⁽⁸⁾ Tanmateix, les evidències tarragonines, fermíssimes, semblen confirmar, en alguns contextos, la presència minoritària d'aquest recipient des de mitjan segle V.⁽⁹⁾

Si ens fixem en la troballa d'àmfores d'aquesta forma a l'entorn immediat d'Empúries, en contextos preferentment del segle VI quan hi ha bones datacions, hauríem de fer referència, en primer lloc, a la seva presència a Sant Martí, antiga *Palaiapolis*⁽¹⁰⁾ mentre que entre els recipients amfòrics usats com a sepulcres al cementiri neapolità només podem esmentar la tomba 53 que féu servir un contenidor de la variant Keay LXII Q, amb tanta perso-

5. Potser sí que més enllà de l'àrea afectada per les obres i les prospeccions subsegüents existeixin, encara, algunes sepultures. Tanmateix, per les característiques topogràfiques del lloc no sembla probable que hagués pogut ocupar una extensió molt més gran.

6. KEAY, S. J., *Late Roman Amphorae in the Western Mediterranean. A typology and economic study: the Catalan Evidence*, Oxford, 1984, vol. I, 309-350, preferentment 309-319 (BAR International Series 196).

7. KEAY, S. J., *Late Roman Amphorae...*, citat, 348-350.

8. BONIFAY, M. i BONIFAY PIÉRI, D., "Amphores du Ve au VIIe siècle à Marseille: nouvelles données sur la typologie et le contenu", *Journal of Roman Archaeology*, 8, (1995), 103.

9. REMOLÀ, J. A., *El comerç marítim durant el tardo-imperi: el cas de Tàrraco a través de les àmfores*, Tesi doctoral inèdita, Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra, 1996, 58-60.

10. ALMAGRO, M., "Excavaciones en la Palaiapolis de Ampurias", *Excavaciones Arqueológicas en España*, 27, Madrid, (1964), 52, fig. 16,12, per exemple.

nalitat que cada vegada més se la considera una forma amb personalitat pròpia.⁽¹¹⁾ També és present en el cementiri de ca l'Estruc⁽¹²⁾ i, abundantment, entre el material de l'excavació de salvament de la carretera de Sant Martí en les fases més avançades.⁽¹³⁾ Més enllà, en detectem la presència a la Ciutadella de Roses,⁽¹⁴⁾ al Camp Mirallès, a Ventalló (Alt Empordà); potser en un context funerari,⁽¹⁵⁾ al puig de les Sorres (Palau Borrell, Alt Empordà);⁽¹⁶⁾ només en la variant Q entre el material recuperat a la vil·la de Puig Rodon (Corçà, Baix Empordà) que, per altra banda ha proporcionat extenses sèries de material tardà,⁽¹⁷⁾ al jaciment del Camp de la Gruta (Torroella de Montgrí, Baix Empordà),⁽¹⁸⁾ a la ciutat de Girona,⁽¹⁹⁾ a la vil·la de Pla de Palol (Castell/Platja d'Aro, Baix Empordà),⁽²⁰⁾ a Vilauba (Camós, Pla de l'Estany),⁽²¹⁾ a l'Hort d'en Bach, a Maçanet de la Selva⁽²²⁾ i a Tossa de Mar, en una troballa submarina.⁽²³⁾

Les característiques morfològiques dels dos recipients parcialment recuperats són idèntiques. L'argila de l'àmfora és de color ataronjat molt viu, rugosa i prou dura i amb presència de nòduls de calç i altres impureses de mides considerables a tall de desgreixant. Una engalba groga, ben repartida i adherida, espessa, recobreix completament l'exterior dels contenidors. Exteriorment, la paret de la panxa mostra un raspallat vertical. D'especial interès és la presència d'una inscripció grafitada damunt de la paret externa del coll, després de la cuita, que interpretariem, no sense dubtes, com una

11. NOLLA i SAGRERA, *Ciuitatis Imputitanae...*, citat, 139 i 285-286, fig. 148.

12. NOLLA i SAGRERA, *Ciuitatis Impuritanae...*, citat, 23.

13. LLINÀS, J., MANZANO; S. PUIG, A. M. i ROCAS, X., *L'excavació de la carretera de Sant Martí: un sector de l'entorn d'Empúries des de la baixa república fins a l'antiguitat tardana*, Girona, 1997, 53-54, fig. 27,7, 69, fig. 34 i 35 i 75, fig. 40, 4 i 5.

14. Per exemple a l'Edifici "A" (NIETO, J. *El edificio "A" de la Ciudadela de Roses. (La terra sigillata africana)*, Girona, 1993, 59, fig. 25 (Sèrie Monogràfica, 14) o al cementiri oriental dit de l'hospital militar com a taüt de la sepultura núm. 2 (NOLLA, J. M. i AMICH, N. M., "El cementiri de l'àrea de l'hospital militar de la Ciutadella de Roses", *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXXVII, 1996-1997, 1029), o dalt del turó de Santa Maria (MARTÍN, M. A.; NIETO, F. J. i NOLLA, J. M., *Excavaciones en la Ciudadela de Roses (Campaña 1976 y 1977)*, Girona, 1979, 351 i 356, fig. 165-167 (Sèrie Monogràfica, 2).

15. NOLLA, J. M. i CASAS, J., *Carta arqueològica de les comarques de Girona. El poblament d'època romana al nord-est de Catalunya*, Girona, 1984, 107, làm. XXXII,6.

16. NOLLA i CASAS, *Carta arqueològica...*, citat, 111. Làm. XXXV,10.

17. NOLLA, J. M. i CASAS, J., "El material ceràmic d'importació de la vil·la romana de Puig Rodon (Corçà, Baix Empordà), d'època severiana a la baixa antiguitat", *Cypsela*, VIII, (1989), 206, fig. 14,12.

18. NOLLA, J. M. i PUERTAS, C., "Ceràmica africana i material d'importació baix-imperial del jaciment del Camp de la Gruta (Torroella de Montgrí, Baix Empordà)", *Estudis sobre Temes del Baix Empordà*, 7, (1988), 42, fig. 12,3 i, potser, 4.

19. NOLLA, J. M. i SAGRERA, J., "Noves exploracions arqueològiques a la Caserna d'Alemanys (Girona). Campanya d'excavació de 1988", *Cypsela*, IX, (1991), 192, fig. 23,1 i 2.

20. Material inèdit. Excavacions de 1998 i 1999.

21. ROURE, A.; CASTANYER, P.; NOLLA, J. M.; KEAY, S. J. i TARRÚS, J., *La vil·la romana de Vilauba (Camós). Estudi d'un establiment rural, (Campanyes de 1979-1985)*, Girona, 1988, 74-75, fig. 45,7. (Sèrie Monogràfica, 8).

22. RAMÍREZ, A., *La vil·la romana de l'Hort d'en Bach (Maçanet de la Selva)*, Girona, 1999, 22, làm. X,1 (treball de recerca de doctorat de 9 crèdits presentat a la Universitat de Girona. Inèdit).

23. Aquesta peça la tenim en curs de publicació.

referència a la capacitat del contingut de l'àmfora: CXIX, amb la primera lletra de lectura més discutible⁽²⁴⁾ (fig. 2).

ALTRES TROBALLES DE L'ANTIGUITAT TARDANA EN EL SECTOR ORIENTAL DEL TURÓ (FIG. 1)

Si deixem de costat el gran cementiri neapolità amb poc menys de 500 tombes inventariades i que hem considerat preferentment com la necròpoli del lloc emmurallat de Sant Martí i del sector portuari⁽²⁵⁾ (fig. 1), no són massa nombroses les troballes arqueològiques amb aquesta cronologia en aquest sector d'Empúries en contrast amb el que es documenta a l'altra banda del puig.⁽²⁶⁾ Tanmateix, hi ha algunes dades referides sempre a petites àrees d'enterrament que val la pena recordar. Venint de nord a sud, esmentaríem primerament el petit cementiri de la muralla meridional de la Neàpolis, clarament diferenciat del major que es localitza uns centenars de metres cap a tramuntana, que se sobreposaria, molts segles després, a una necròpoli anterior⁽²⁷⁾ (fig. 1). Sabem que era en ús durant el segle VI tal com ens informa algun recipient amfòric usat com a sepulcre.⁽²⁸⁾

Una mica més al sud, cap a migdia, a no gaire distància de l'angle sud-est de la muralla de la ciutat regular, en un sector d'enterraments en ús d'ençà el segle VI aC i que formaria part de la necròpoli Bonjoan⁽²⁹⁾ (fig. 1), s'identificaren algunes inhumacions tardanes molt separades en el temps del darrer gran moment d'ús del cementiri.⁽³⁰⁾ En total hauríem de considerar tardanes quatre tombes d'inhumació entre les publicades i n'hi afegiríem una cinquena, descrita entre els enterraments grecs. En efecte, la inhumació Bonjoan

24. En efecte, potser aquestes lletres facin referència a la xifra CXIX (=119) lliures de pes que equivaldrien a 38'58 litres d'allò que hagués transportat el recipient –s'han proposat l'oli o les salaons de peix, sense que hi hagi, encara, dades definitives a favor o en contra d'una de les opcions. KEAY (*Late Roman Amphorae...*, citat, 347) recull els grafits, única referència epigràfica lligada a aquest tipus amfòric, i n'assenyalava només un –una creu– dibuixat abans de la cuita i 10 –1 de publicat– realitzats a posteriori. En una sola ocasió (KEAY, *Late Roman Amphorae...*, citat, 347, fig. 137, T6/67) proposava la possible interpretació com a mesura de capacitat. Més recentment, en l'interessant derelict de Palud a Port-Cros (Var, França), un conjunt considerable d'àmfores Keay LXII A havien estat grafitades al coll abans de la cuita amb crismons, crismons i lletra b, una A majúscula una L a lambda grega i alguna creu més complicada (L. Long i G. Volpe, "Le chargement de l'épave 1 de Palud (Vie s.) à Port-Cros (Var). Note préliminaire", *Fouilles à Marseille. Les mobiliers (Ier-VIIIe siècles ap. J.-C.)* dirigit per M. Bonifay, M.B. Carre i Y. Rigoir, Lattes/París, 1998, 326-327, fig. 280-282, (Col. Études Massaliètes, 5)).

25. NOLLA i SAGRERA, "Ciuitatis Impuritanae...", citat, 245-296.

26. NOLLA i SAGRERA, "Ciuitatis Impuritanae...", citat, 20-26.

27. NOLLA i SAGRERA, "Ciuitatis Impuritanae...", citat, 297-309.

28. Com les tombes núm. 11, enterrament en àmfora forma Keay LVB o la núm. 18, forma Keay LXI, amb aquesta cronologia (NOLLA i SAGRERA, "Ciuitatis Impuritanae...", citat, 301 i 308).

29. Sobre aquest cementiri ALMAGRO, M., *Las necrópolis de Ampurias. Vol. I. Introducción y necrópolis griegas*, Barcelona, 1953, 131-135 (Monografías ampuritanas, III) i ALMAGRO, M., *Las necrópolis de Ampurias. Vol. II. Necrópolis romanas y necrópolis indígenas*, Barcelona, 1955, 259-264 (Monografías ampuritanas, III).

30. Molt a finals del segle I (moneda de Nerva) o poc més enllà (ALMAGRO, *Las necrópolis... Vol. II...*, citat, 262).

núm. II és un enterrament infantil en àmfora, tan malmesa i fragmentada, que fou impossible definir-ne la forma i deduir l'orientació de la deposició. En canvi, quedava ben palès l'ús de fragments de dues àmfores diferents per protegir-ne les despulles.⁽³¹⁾

Les inhumacions núm. IV, V i VI eren fosses obertes al sòl que malmettien, de vegades, enterraments més antics. En les tres ocasions, el cap del difunt se situava a ponent i no hi havia cap objecte, cap ofrena, acompanyant el difunt, indicis, un i altre, significatius i determinants, tots dos sumats, per proposar una datació tardana d'aquestes sepultures.

La inhumació núm. 4,⁽³²⁾ trobada a 0'87 m de fondària orientada d'est a oest però sense que sigui possible saber amb certesa la situació de la testa, sense cap ofrena i amb les restes protegides per *tegulae* i per pedres, ha de ser comptada entre les tardanes i no entre les més antigues.⁽³³⁾ És ben cert que en tot aquest sector de les rodalies immediates de les muralles meridionals d'Empúries, espais ocupats per necròpolis des del segle VI aC, no ha estat explorat arqueològicament d'una manera intensiva quedant indubtablement molts sectors per inspeccionar i moltes tombes per descobrir. Tanmateix, pel comportament documentat fins ara i estadísticament parlant, tot fa pensar en una important àrea d'enterraments en ús continuat entre el segle VI aC –recordem que en aquesta banda del tossal, a tocar el mar fou descoberta i saquejada la necròpoli del Portitxol, dels moments inicials de l'establiment focu en aquest territori⁽³⁴⁾ i el segle I dC o poc més enllà. Molts segles després, i dins d'una dinàmica històrica ben diferent, durant l'antiguitat tardana tornem a trobar petits cementiris, petites agrupacions de tombes –muralla sud de la Neàpolis, Bonjoan, “Muntanya dels Horts” o “Horts de la Palanca” (fig. 1)– que han de respondre a un o diversos hàbitats de característiques indefinibles, però que cal no cercar gaire lluny, en una dinàmica que podem observar i resseguir en altres sectors de l'àrea d'Empúries, preferentment al costat occidental del turó, però també més cap al sud, al turó de les Corts i més enllà del braç del Ter (Ter Vell) a Vilanera⁽³⁵⁾ (fig. 1).

Convé també aprofitar l'avinentesa per eliminar per sempre l'existència suposada d'un cementiri tardà en aquest sector que es basava en l'existència, en la zona del Portitxol, de tres sarcòfags monolítics amb tapadora d'una sola peça i decorada amb sis acroteris ornamental a cada cantonada i a la part central, obrats a Narbona amb pedra local⁽³⁶⁾ que havien plantejat problemes d'a-

31. ALMAGRO, *Las necrópolis... Vol. II...* citat, 280.

32. ALMAGRO, *Las necrópolis... Vol. II...*, citat, 281-282.

33. Aquestes característiques no són rares en alguns enterraments tardans. Vegeu, per exemple NOLLA i SAGRERA, “Ciuitatis Impuritanæ...”, citat, 280-281.

34. GARCÍA i BELLIDO, A., *Hispania Graeca*, Barcelona, 1948, vol. II, 23-25; ALMAGRO, *Las necrópolis... Vol. I...*, citat, 17-20.

35. Sobre Vilanera, CODINA, D.; DEHESA, D.; LLINÀS, J.; MERINO, J.; MONTALBÁN, C. i VARGAS, A., “Prospeccions i excavacions arqueològiques en el sector afectat pel projecte de construcció d'un camp de golf a Vilanera (l'Escala, Alt Empordà)”, *Cinquenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Olot, 57-59, especialment 58.

36. Sobre aquests sarcòfags: NOLLA i SAGRERA, “Ciuitatis Impuritanæ...”, citat, 259-264.

tribució en pensar segons qui si es trobaven *in situ* o bé procedien de l'àrea immediata de l'església cementirial de la Neàpolis.⁽³⁷⁾ Ara sabem que procedeixen del sector de Santa Margarida, de l'altra banda del turó, i que foren traslladats de lloc fa molts anys i, més endavant, portats a la Neàpolis, al lloc on es conserven actualment, per decisió d' Eduard Ripoll, director del conjunt monumental d'Empúries a mitjan la dècada dels seixanta.⁽³⁸⁾

No podem pensar que els difunts sebollits en qualsevol de les tombes localitzades al costat oriental d'Empúries visquessin massa lluny d'on foren enterrats en morir ni semblantment és defensable que fossin habitants del nucli fortificat de Sant Martí. El comportament general convida a suposar l'ús d'àrees d'enterrament determinades en funció del lloc on es vivia llevat d'alguns casos concrets on l'atracció d'un enterrament (o enterraments) important, prestigiós o l'existència d'una església cementirial actués de pol d'atracció, però sempre en casos determinats i –cal suposar– numèricament poc nombrosos. Aquesta semblaria la lliçó que cal extreure del panorama arqueològic actual relatiu a l'antiguitat tardana, on uns nuclis d'habitació es lliguen clarament amb uns cementiris (Sant Martí / cementiri neapolità, Santa Margarida / Santa Magdalena i ca n'Estruc) mentre que altres (el Castellet o els petits cementiris del sector oriental) no poden atribuir-se, de moment, a cap hàbitat identificat essent raonable pensar, però, que no corresponen a cap dels coneguts.

37. NOLLA i SAGRERA, "Ciuitatis Impuritanæ...", citat, 196-197 i 229, tombes núm. 333, 334 i 449, fig. 96.

38. La notícia ens l'ha proporcionat D. Gamito. En efecte, en "Vaig", jubilat i veí de l'Escala, li va fer saber que el seu avi –per tant, tres generacions endarrere– traslladà del sector de Santa Margarida, on havien estat localitzats, aquells tres sarcòfags a la zona del Portitxol, on romangueren molt de temps fent pensar que podrien trobar-se *in situ* o, com nosaltres, que venien portats de l'àrea del cementiri neapolità.

*Figura 1. Empúries i els seus entorns. 1) Sant Martí d'Empúries. 2) Antic camí cap a la Neàpolis vorejant el port. 3) Port antic. 4) Cementiri tardà de la Neàpolis. 5) Cementiri tardà de la muralla meridional. 6) Necròpoli Bonjoan. 7) **Muntanya dels Horts** o **Horts de la Palanca**. 8) Ciutat regular. 9) Necròpoli Rubert. 10) Davant de Santa Margarida. 11) Necròpoli de ca l'Estruc. 12) Santa Margarida. 13) Santa Magdalena. 14) El Castellet. 15) Sant Vicenç. 16) Necròpoli Nofre.*

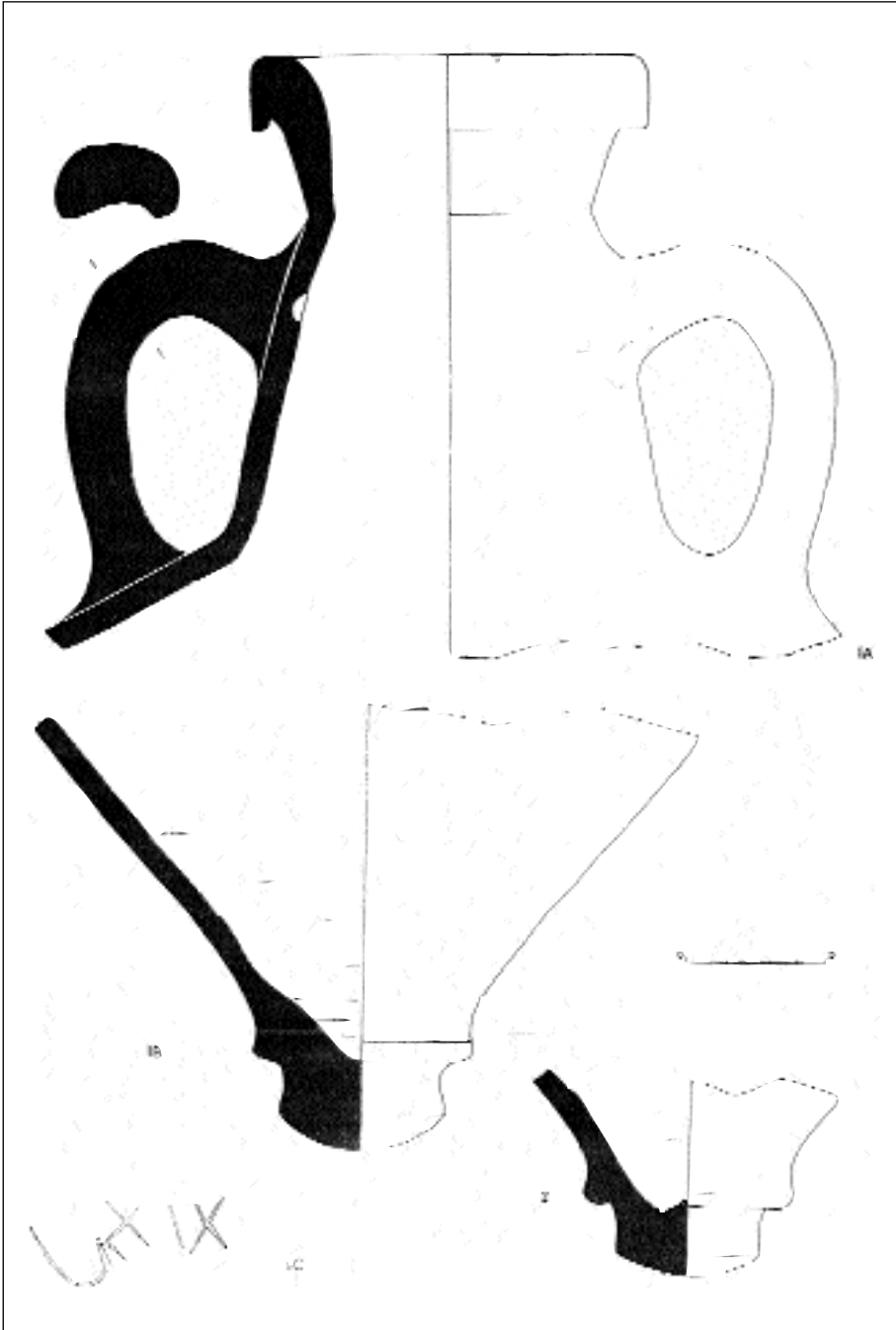

Figura 2. Ànfores Keaty LII A usades com a taüts en el cementiri dels Horts de la Palanca. 1 A) Coll de l'enterrament núm. 1, 1B) Part inferior del recipient. Enterrament núm. 1. 1C) Grafit gravat post coctem sobre el coll de l'àmfora Keaty LXII (vegeu 1 A). 2) Peu d'àmfora. Enterrament núm. 2.